

Handelshøyskolen BI i Oslo

BTH 36201

Bacheloroppgave - Økonomi og administrasjon

Bacheloroppgave

BTH3620

Bacheloroppgave økonomi og administrasjon

Navn: Isabel Stangeland Larsen, Hannah Møllhausen

Utlevering: 08.01.2018 09.00

Innlevering: 04.06.2018 12.00

BACHELOROPPGAVE VÅREN 2018

Handelshøyskolen BI

BTH3620

Bacheloroppgave økonomi og administrasjon

Pensjon

*Holdninger til sparing og bevissthet rundt
pensjonssystemet.*

Har vi for lite kunnskap?

Førord

Denne oppgaven er skrevet i forbindelse med bachelorgrad utdanningen i Økonomi og administrasjon på Handelshøyskolen BI Oslo.

Da tema skulle velges var det mye fokus rundt privat pensjonssparing i media. Vi ble fort enige om at dette var noe vi ønsket å utforske, da det virket interessant og er svært relevant for oss.

Vi ønsker å rette en stor takk til vår veileder Terje Synnestvedt som har gitt oss god veiledning og ledet oss gjennom prosessen med å skrive oppgaven, da det var et omfattende tema som trengte bred kunnskap og refleksjon. Det har vært en svært interessant og lærerik prosess.

Sammendrag

Det har i senere tid skjedd flere endringer i Norges pensjonssystem, og nye krav og tiltak er ofte på dagsorden. Dette er spesielt viktig for oss unge, da det i stor grad påvirker vår fremtid. Likevel ser vi at kunnskapen rundt pensjon er relativt lav og at mange ikke ser ut til å ha noe interesse av å lære om det. Vi tenkte at dette både var et emne det var interessant, men også nyttig for oss å utforske og kom derfor frem til temaet:

Pensjon

Holdninger til sparing og bevissthet rundt pensjonssystemet.

Har vi for lite kunnskap?

For å analysere dette temaet har vi anvendt tradisjonelle nytte- og atferdsteorier til å kartlegge hvorfor vi oppfører oss og tenker som vi gjør. I tillegg til dette har vi diskutert selvkontroll som en sentral teori og kommet frem til at mange sliter med denne, spesielt med tanke på at pensjonssparing ligger såpass langt frem i tid for mange. Dette munner igjen ut i teorier som intertemporal nyttemaksimering og perspektivistisk forkortning, som sier noe om folks forhold til sparing og hendelser lenger frem i tid og hvordan de vektlegger dette. Det kan altså se ut som at folks selvkontroll, i tillegg til at flere verdsetter å spare til hendelser nærmere i tid, påvirker deres pensjonssparing.

Det at pensjonssystemet i Norge består av flere pilarer (se kap 5.1), i tillegg til forskjellige måter både å spare privat, men også i bedrift, gjør at mange mister litt oversikt. Mange vet verken hvordan deres pensjon er sammensatt eller hvor utbetalingene skal komme fra når dette en gang blir relevant. At det er for kompleks gjør derfor at mange heller velger å overse enn å sette seg dypere inn i temaet.

For å teste våre antakelser laget vi en spørreundersøkelse for å kartlegge kunnskap om egen pensjon og pensjonssystemet i Norge. Respondentene kommer fra hele landet, og er i alle aldre. Her fikk vi bekreftet det vi trodde, nemlig at folk generelt kan lite om temaet pensjon, men også svært lite om egen pensjonssparing. Det var heller ikke mange som sparte til pensjon privat.

Til slutt kom vi frem til at det var selvkontroll og perspektivistisk forkortning i tillegg til framing og teorien om “What you see is all there is” som er de største faktorene til lite kunnskap og engasjement.

Innholdsfortegnelse

Forord	
Sammendrag	
1.	Innledning.....6
2.	Eldrebølgen.....7
3.	Utviklingen av pensjonssystemer.....10
4.	Utfordringer med pensjonssystemet i Norge.....12
5.	En kort innføring i det norske pensjonssystemet.....14
5.1.	De tre pilarer.....14
5.1.1.	Egen sparing.....14
5.1.2.	Tjenestepensjon.....15
5.1.2.1.	I offentlig sektor.....15
5.1.2.2.	I privat sektor.....16
5.1.2.3.	Ny offentlig tjenestepensjon.....16
5.1.2.4.	AFP - Avtalefestet pensjon.....17
5.1.3.	Folketrygden.....18
5.2.	Pensjonsreformen 2011.....19
6.	Metode.....21
6.1.	Design.....21
6.2.	Utvalg og populasjon.....21
6.3.	Innsamling av data.....22
7.	Teori.....22
7.1	Nytteteori.....22
7.1.1.	Forventet nytteteori.....22
7.1.2.	Sparing og konsum i en toperiodemodell.....23
7.1.2.1.	Intertemporal nyttemaksimering.....24
7.2	Atferdsteori.....24
7.2.1.	Perspektivistisk forkortning.....24
7.2.2.	Spareatferd.....25
7.2.3.	Prospektteori.....26
7.2.3.1.	Framing.....27
7.2.4.	“System 1 thinking” og “WYSIATI”.....29
7.2.5.	Selvkontroll.....29

7.2.6. Overoptimisme.....	30
8. Analyse.....	31
8.1. Nytteteori.....	32
8.1.1. Forventet nytteteori og pensjon.....	32
8.1.2. Sparing og konsum i en toperiodemodell og pensjon.....	33
8.2. Atferdsteori.....	34
8.2.1. Perspektivistisk forkortning og pensjon.....	34
8.2.2. Atferd til sparing og pensjon.....	34
8.2.3. Prospektteori og pensjon.....	35
8.2.4. “System 1 thinking”, “WYSIATI” og pensjon.....	37
8.2.5. Selvkontroll og pensjon.....	37
8.2.6. Overoptimisme og pensjon.....	38
8.3. Komplekst pensjonssystem.....	39
9.Eventuelle tiltak.....	40
10. Konklusjon.....	41
11. Referanseliste.....	43

1. Innledning

Stadig kommer det opp diskusjoner om pensjonssparing. I jobbsammenheng, skole og i media hører man ofte hvor nedprioritert pensjonssparing har blitt, til tross for viktigheten av det. Pensjonsreformen i 2011 gjør at norske borgere er mer avhengig av privat sparing og lengre yrkesaktivitet for å redusere statens pensjonsutgifter, med tanke på den fremtidige eldrebølgen Norge står overfor.

Oppfatningen i dag er at kunnskapen rundt pensjonssparing er alt for liten, og mange er ikke engang klar over om de sparer til pensjon eller ei, eller hvordan det fungerer på deres egen arbeidsplass. I en undersøkelse utført av TNS-Gallup (Finansnorge.no) sier hele 60 prosent av befolkningen at de ikke sparer, ei heller planlegger å spare til pensjon. Samtidig påpeker mange at de ikke forventer noe særlig nedgang i inntekt ved overgang fra arbeidslivet til pensjonisttilværelse. Med et pensjonssystem som legger mer og mer vekt på egen sparing og lengre yrkesaktivitet, er det viktig at folk er klar over egen situasjon.

Til tross for større fokus på pensjon og pensjonssparing i tillegg til utallige informasjonskilder og pensjonskalkulatorer på nett, kan det virke som at folk har svært lite kunnskap om egen pensjon og pensjon generelt. Undersøkelsen utført av TNS-Gallup viser at det også er svært lite kunnskap rundt pensjonsreformen fra 2011, spesielt i aldersgruppen 18-29 år (Finans Norge).

Det kan virke som folk flest ønsker en høy pensjon, samtidig som de ikke er klar over at det stadig blir mer aktuelt å spare privat. At de yngste er minst informert og har mindre kunnskap enn de eldre er ikke nødvendigvis sjokkerende, men det virker likevel som det er gjentakende at en stor del av befolkningen vet lite om pensjon. Selv i aldersgruppen over 60 år var det i samme undersøkelse kun 45% som var helt eller delvis enige i at de har oversikt over hva de får i samlet pensjon.

Man ser derfor et problem i samfunnet hvor folk er vant med en høy levestandard som de forventer å beholde gjennom hele sitt livsløp, samtidig som de ikke er klar over at det kreves tiltak for å opprettholde dette levesettet når de går av med pensjon. Vi ønsker å finne ut mer om hvorfor det er slik. Om folk har for lite kunnskap, om det er for avanserte pensjonsregler i Norge, eller andre faktorer som har skyld i dette.

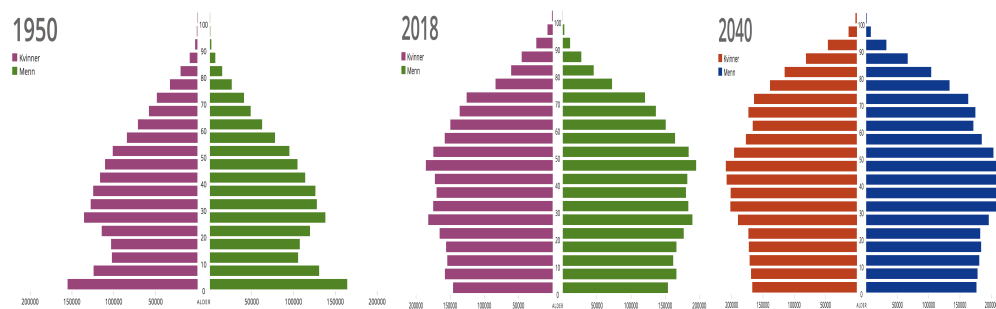

Til å begynne med vil vi ta for oss generelt om pensjonssystemets utvikling, hvordan det fungerer i dag og de forskjellige delene av pensjonssystemet. Vi vil også belyse ulike problemer som omfatter pensjonssystemet. Deretter har vi funnet relevante teorier og modeller som vi senere vil bruke til å analysere svarene i vår spørreundersøkelse.

2. Eldrebølgen

Eldrebølgen i Norge er et resultat av høye fødselsrater fra etterkrigstiden, høyere levealder og lave fødselsrater i nyere tid. Disse faktorene vil ha en stor innvirkning på vårt nåværende og fremtidige pensjonssystem.

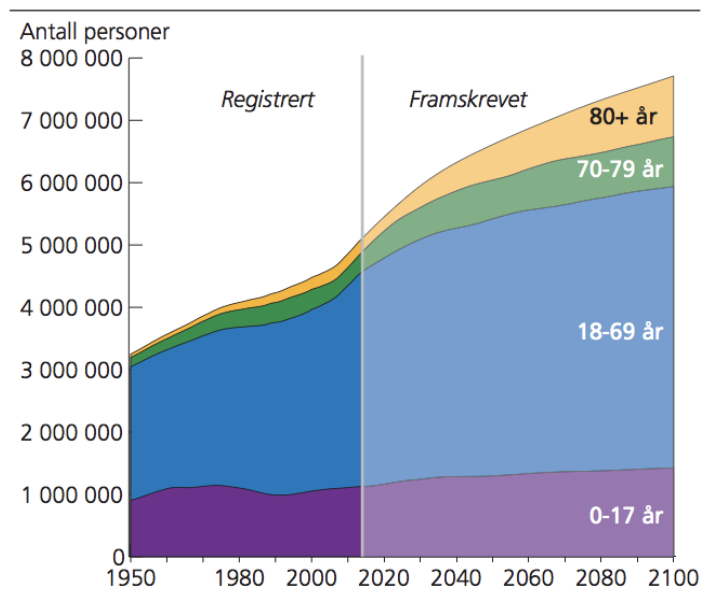
Befolkningspyramidene under indikerer at befolkningen vil bestå av flere eldre og færre unge i fremtiden (SSB.no).

(Statistisk Sentralbyrå)

Den stadig økende befolkningen med høyere gjennomsnittsalder vil resultere i at det er flere som skal forsørges enn det er antall forsørgere. I følge SSB, så har levealderen økt tilnærmet uavbrutt de siste tiårene og befolkningsfremskrivningene tyder på en fortsettelse av denne utviklingen.

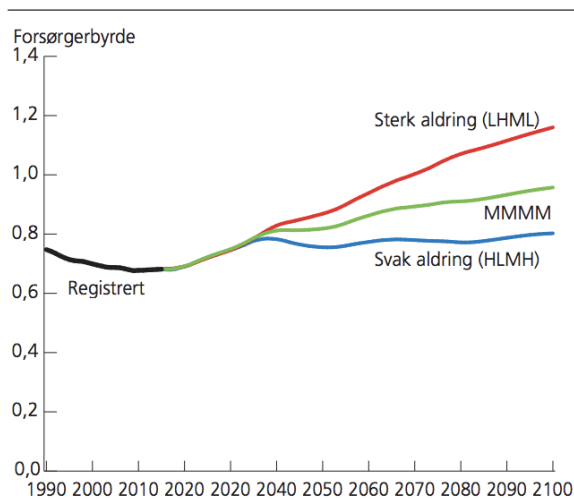
Det er spesielt gruppen 70 år og oppover som vil oppleve sterkest vekst. I 2014 utgjorde andelen eldre (gruppen over 70 år) 11% av befolkningen, men er beregnet til å bli 19% i 2060. Dette betyr at hver femte person i Norge vil være 70 år eller eldre (SSB.no).

(Statistisk Sentralbyrå)

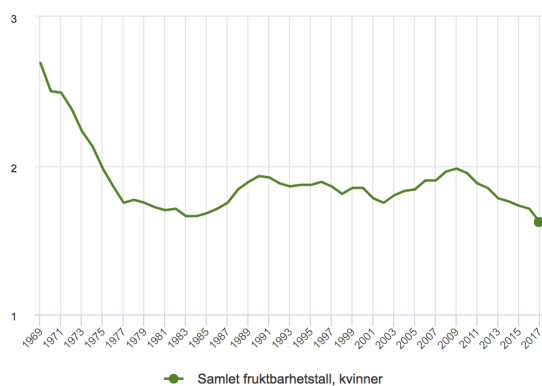
Hvis disse fremskrivningene stemmer, er dette noe som vil påvirke forsørgerbyrden. Denne viser forholdet mellom antall utenfor og i yrkesaktiv alder, og er en beregning av hvor mange yrkespassive det er pr yrkesaktive(SSB.no).

I 2014 var forsørgerbyrden på 0,7, noe som tilsier at det er 70 yrkespassive personer per 100 personer i yrkesaktiv alder. I mellomalternativet så ser vi at dette forholdstallet vil øke ytterligere med tiden, og i 2060 så vil det ha økt til 0,9. Utviklingen indikerer at det blir færre yrkesaktive per yrkespassive innbygger.

(Statistisk Sentralbyrå)

De lave fødselsratene i Norge er også med på å påvirke befolkningsutviklingen og har delvis skyld i den økende forsørgerbyrden. Siden 2009 har raten vært synkende og den ligger i dag på 1,62 (barn per kvinne). For å stabilisere befolkningspyramiden og øke antall yrkesaktive, så må fertilitetstallet på lengre sikt stige. For at befolkningen skal opprettholdes på et stabilt nivå, så må fødselsraten ligge på 2,1, den såkalte reproduksjonsgrensen. Den har ikke vært så høy i Norge siden 1970 tallet (SSB.no).

(Statistisk Sentralbyrå)

3. Utviklingen av pensjonssystemer

Bismarck og Beveridge modellene er på mange måter grunnmuren i dagens moderne pensjonssystemer. Systemene har siden den gang blitt endret i form av omfang og omfattelse. De ulike pensjonssystemene rundt om i verden baserer seg på en blanding av Bismarck og Beveridge. De fleste land har så klart sine egne særpreg, men er alle et resultat av disse modellene.

Bismarck modellen var det første offentlige pensjonssystemet i verden da den ble innført i Tyskland i 1891. Den er oppkalt etter Otto Von Bismarck som på den tiden var rikskansler og som introduserte dette systemet for å styrke den tyske økonomien ved å fremme arbeidernes velferd.

Den gikk ut på at selve pensjonsytelsen var basert på arbeidernes innbetaling til fond som ble bygget opp gjennom deres arbeidssyklus (Martin Werding, 2003).

Beveridge modellen som ble utviklet av William Beveridge gikk ut på at hele befolkningen skulle få mulighet til en minstepensjon. Disse bidragene ble finansiert fra staten gjennom ulike skatter og avgifter.

Pensjonssystemets utvikling i Norge

På 1600-tallet ble det forsøkt å skape en fattigforsørgelse i Norge. Dette viste seg å være vanskelig, da de lokale kreftene som regel gjorde som de ville og dermed det som gagnet de best. Det ble derfor store variasjoner og det fantes ikke noe enhetlig fattigstell i landet.

I 1844 ble det reist forslag om å avløse fattighjelpen til fordel for trygd. Dette var det amtmannen i Bergen, Jørgen Aall som stod bak, men dette var ett av flere forslag som likevel ikke fikk tilstrekkelig tilslutning på Stortinget. (snl.no)

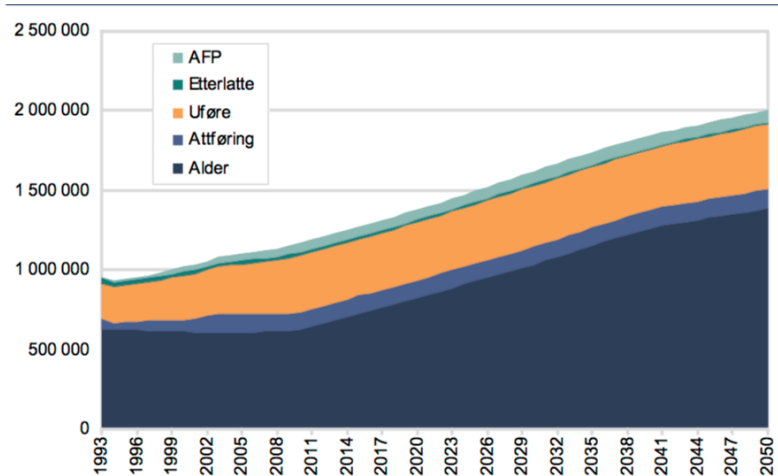
I 1923 ble loven om statlig alderstrygd vedtatt, men på grunn av økonomiske nedgangstider ble den ikke satt ordentlig til verks før i 1936. På denne tiden var det likevel flere kommuner som hadde gjennomført kommunale alderstrygder. Denne alderstrygden ble kun gitt ut til de innbyggerne som hadde inntekter eller formue under en viss grense, og var ikke noe enhver kunne benytte seg av.

Først i 1967 ble denne behovsprøvingen opphevet og folketrygden ble innført. Her ble tilleggspensjon basert på tidligere inntekt, slik vi kjenner til i dag, en viktig del av pensjonssystemet (opf.no).

Det var ikke før i 1989 at avtalefestet pensjon for første gang ble innført. Dette gjorde det mulig å førtidspensjonere seg, noe som på denne tiden var i en alder av 66 år. Denne er nå redusert helt ned til 62 år. AFP var i utgangspunktet ment for de som hadde arbeidet i tunge og fysisk krevende yrker, men etterhvert ble også flere grupper inkludert, slik at også stat og kommune til slutt ble med i ordningen. (opf.no)

I 2001 ble det opprettet en pensjonskommisjon bestående av både stortingspolitikere og eksperter, ledet av Sigbjørn Johnsen. Dette ble gjort med den hensikt å opprettholde et bærekraftig pensjonssystem i Norge som tok høyde for den kommende eldrebølgen og andre utfordringer Norge står overfor i fremtiden. Denne pensjonskommisjonen var starten på pensjonsreformen i 2011.

4. utfordringer med pensjonssystemet i Norge

Antall mottakere av ulike pensjonsytelser.

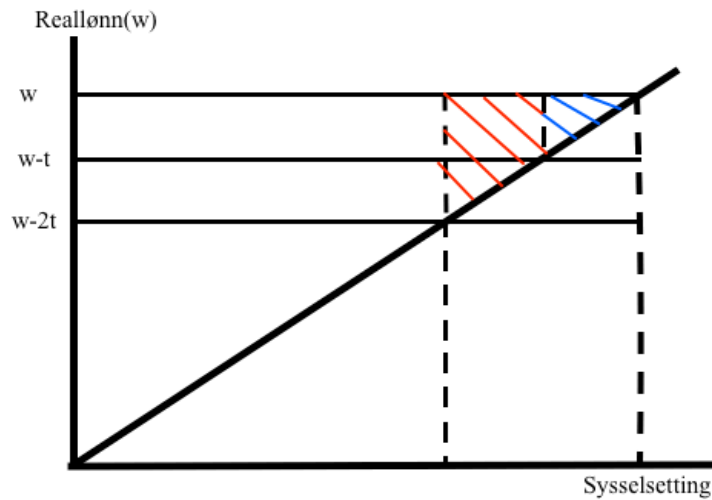
(Statistisk Sentralbyrå)

Kombinasjonen av økende antall eldre og høyere gjennomsnittspensjon vil etterhvert gi en økning i utgifter for staten. Til tross for betydelige reserver i oljefondet vil det bli en belastning for de yrkesaktive, da forholdet mellom disse og antall pensjonister vil bli høyere. Dette resulterer i at de yrkesaktive må forsørge en større andel enn tidligere.

Det internasjonale pengesystemet (IMF) skriver i en studie angående levealderen i verden at dersom alle i 2050 lever i 3 år lenger enn tidligere anslått, så kommer samfunnet til å trenge ekstra ressurser tilsvarende 1-2 prosent av BNP pr år (aftenposten.no).

Med tanke på at eldrebølgen også fører med seg økte offentlige utgifter innenfor blant annet helse- og eldreomsorg vil det bli avgjørende for staten å kompensere et bortfall av inntekter ved å øke skattene, eller ved å redusere sine kostnader ved å kutte i offentlige utgifter.

Det vil være færre yrkesaktive som et resultat av eldrebølgen, som vil føre til at skattegrunnlaget til staten reduseres. For å kompensere dette vil en økning i skattesatsen være nødvendig. På den andre siden vil dette være uheldig da effektivitetstapet øker eksponensielt med skattesatsen, og vi vil få et større effektivitetstap enn før (rødt + blått område)

Motsatsen til å øke inntektene er som tidligere nevnt å kutte i de offentlige utgiftene og på denne måten spare penger. Det naturlige for staten ville da vært å kutte i flere av postene som definerer oss som en velferdsstat, slik som sykepenger og . Det vil da bli et dilemma om man skal kutte i en velferdsordning for å opprettholde en annen.

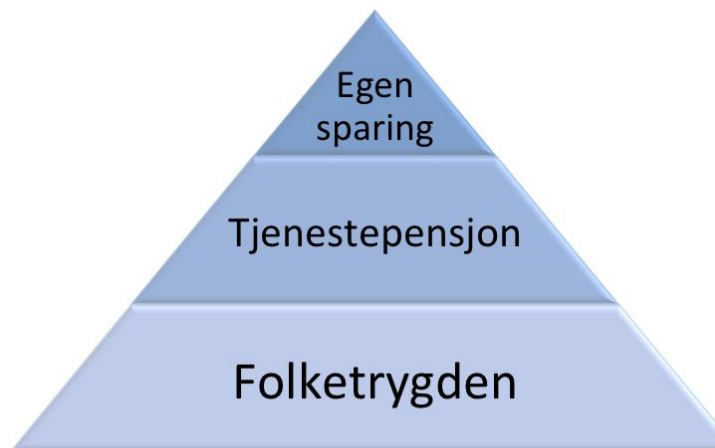
5. En kort innføring i det norske pensjonssystemet

5.1 De tre pilarer

I Norge består pensjonen vår av tre deler: Folketrygd, pensjon fra arbeidsgiver og egen sparing.

De 3 Pilarer:

- *Pilar 1 - Egen sparing*
- *Pilar 2 - Tjenestepensjon*
- *Pilar 3 - Folketrygden*

5.1.1 Egen sparing

På grunn av befolkningsvekst og økende levealder har egen sparing blitt en viktig del av vår totale pensjon. Det finnes ulike måter å spare til pensjon på, blant annet i eiendom, fond, aksjer el. I slutten av 2017 igangsatte staten en forbedret versjon av IPS (Individuell pensjonssparing) for å få flere til å sette av midler til deres fremtidige pensjonsutbetalinger. IPS er et tiltak satt i gang for å sikre fremtidige pensjonister med tanke på færre yrkesaktive og en befolkning som stadig lever lenger.

IPS er en ny pensjonsordning som trådte i kraft den 1 november 2017, og skal være en nyere, mer gunstig måte å spare til pensjon på enn den eldre versjonen. Det er satt et maks beløp i IPS, slik at man har mulighet til å spare opptil 40.000kr i året, noe som kan gi en skattefordel på 9200kr (Dnb.no).

Det gis skattefradrag på den vanlige inntekten som blir satt inn, og når uttakene begynner vil de bli beskattet som vanlig inntekt. Dette er forskjellig fra tidligere, hvor det ble beskattet som pensjonsinntekt (altså skatt på alminnelig inntekt, trinnskatt og trygdeavgift). Dermed vil skattesatsen gå fra 43,6% til 23% (Dnb.no).

Innskuddet vil enten bli investert i en ferdig utformet investeringsprofil eller i en fondsportefølje som blir satt sammen av eieren. Man kan velge mellom høyere eller lavere andel aksjer. En høyere aksjeandel er anbefalt til unge da den vil gi høyere avkastning, samtidig som risikoen vil bli diversifisert bort i det lange løp. Tidligste utbetaling av IPS kan skje ved fylte 62 år (Dnb.no).

5.1.2. Tjenestepensjon

Tjenestepensjon er pensjonen som arbeidsgiver er pliktig til å spare for sine ansatte. Tjenestepensjon mottas fra både tidligere og nåværende arbeidsgivere, og pensjonsordningen gjelder for både offentlig og privat sektor. Man deler tjenestepensjonen inn i to typer, ytelsespensjon og innskuddspensjon (nav.no).

5.1.2.1. Offentlig sektor

Offentlig tjenestepensjon er pensjonsordninger for dem som jobber i offentlig sektor. Dette går ut på at pensjonen du får fra arbeidsgiver (ytelsespensjon) og folketrygden (alderspensjon) utgjør en viss prosentdel av sluttlønnen din. Denne prosentandelen pleier normalt sett å ligge på 66%. For å kunne oppnå en slik sats må man ha jobbet i offentlig sektor i minimum 30 år. Ytelsesbasert pensjonsordning er derfor veldig forutsigbar i forhold til innskuddsordningen (Finansportalen.no).

5.1.2.2. Privat sektor

OTP - Obligatorisk tjenstepensjon er ordningen for de som jobber i privat sektor. OTP -loven trådte i kraft 1.januar 2006. De fleste foretak skal ha opprettet en obligatorisk tjenstepensjonsordning som skal bestå av enten innskuddsbasert eller ytelsesbasert pensjonssparing. I innskuddsbasert pensjonssparing er den årlige pensjonspremien satt som en prosentandel av årslønnen, minimum 2%, mens det i ytelsesbasert gis en avtalt pensjonsutbetaling ved pensjonsalder (nav.no).

Ytelsesbasert pensjon, som finnes i både offentlig - og privatsektor, kan deles opp i bruttoordninger og nettoordninger. Offentlig sektor benytter seg av brutto, og privat av netto. Forskjellen mellom disse er at bruttoordningen garanterer et fremtidig ytelsesnivå, i motsetning til netto hvor man ikke har denne garantien. Dette betyr at dersom det oppstår en uforutsigbar endring, som for eksempel en ny pensjonsreform (2011), så vil staten stå for all risiko ved ytelsespensjon (slik at du ikke blir påvirket), mens ved innskuddspensjon er det arbeidstaker (SPK.no).

5.1.2.3. Ny offentlig tjenstepensjon

3. mai 2018 ble det vedtatt en ny pensjonsløsning for ansatte i offentlig sektor (Regjeringen.no). Denne løsningen skal være mer bærekraftig og fremtidsrettet for både arbeidstakere, arbeidsgivere og regjeringen. Med en levealder som stadig er i vekst, er det viktig å sikre et pensjonsnivå for de offentlig ansatte.

Hovedforskjellen mellom den gamle og den nye ordningen er at det nå skal lønne seg å jobbe så lenge som mulig. Dette var et av hovedfokusene i pensjonsreformen 2011, men gjaldt kun de ansatte i privat sektor. Nå skal disse vilkårene endre seg for omkring 800 000 offentlige ansatte (aftenposten.no). Hovedpunktene i den nye avtalen omfatter (Regjeringen.no):

- Det vil lønne seg å jobbe lenger
- De som må slutte tidlig vil bli ivaretatt
- Det blir lettere å bytte jobb mellom offentlig og privat sektor
- Alle offentlige ansatte får tjenstepensjon

5.1.2.4. AFP - Avtalefestet pensjon

Avtalefestet pensjon er en tariffbasert pensjonsordning for ansatte i privat og offentlig sektor som varer livet ut og kan tas ut fra fylte 62 år. AFP var opprinnelig en førtidspensjonsordning til arbeidstakere som sluttet å jobbe mellom 62-67 år, noe som også gjelder for ansatte i offentlig sektor den dag i dag (afp.no).

Offentlig sektor:

For arbeidstakere i offentlig sektor fungerer AFP noenlunde på samme måte som før. Det finnes spesielle krav arbeidstakere i offentlig sektor må oppfylle for å motta AFP:

- Være i lønnet arbeid helt fram til du ønsker å ta ut AFP
- Ha vært sammenhengende ansatt hos samme arbeidsgiver i de siste 3 årene, eller ha vært ansatt hos arbeidsgiver med offentlig tjenestepensjonsordning de siste 3 årene
- Ha hatt minst 20 prosent stilling med en årlig inntekt på minst 1G (grunnbeløpet i folketrygden, 93.634,- kr) de siste 3 årene.
- Ha hatt minst 10 år med poengopptjening i folketrygden fra og med det året du fylte 50 år til og med året før du reduserer stillingen din
- Ha hatt en gjennomsnittlig pensjonsgivende inntekt i folketrygden på minst 2 ganger folketrygdens grunnbeløp i de 10 beste årene i perioden fra og med 1967 til og med året før du reduserer stillingen din

I mars 2018 ble det likevel enighet mellom arbeidstaker- og arbeidsgiverorganisasjonene om en ny avtale når det gjelder AFP i offentlig sektor. Avtalen ligner mye på AFP for privat sektor, og skal sørge for at arbeidstakere står lenger i arbeid. Den nye avtalen skal også sørger for at de i offentlig sektor får muligheten til å jobbe etter fylte 62 år, med fleksibelt uttak av AFP livet ut (SPK.no).

Privat sektor:

AFP i privat sektor gjelder kun dersom man jobber i en bedrift med tariffavtale hvor AFP inngår. Den gikk i 2011 fra å være en tidsbegrenset pensjonsordning for arbeidstakere i alderen 62-67 år, til å bli et livsvarig tillegg til den fleksible alderspensjon fra folketrygden (NAV.no).

Det er staten som dekker $\frac{1}{3}$ av utgiftene til AFP, mens bedriften dekker de resterende $\frac{2}{3}$. For å ta ut AFP før fylte 70 år, er man også nødt til å ta ut alderspensjon helt eller delvis. Du kan ha ubegrenset inntekt ved siden av utbetaling av AFP, enten hos ny eller gammel arbeidsgiver.

5.1.3 Folketrygden

I Norge kalles den offentlige sosialforsikringen for folketrygden. Alle som bor i Norge er pliktig medlem av folketrygden som finansieres ved medlemsavgift, arbeidsgiveravgift og tilskudd fra staten. Den har som mål å gi økonomisk trygghet ved å sikre inntekt og kompensere for utgifter ved arbeidsløshet, svangerskap, dødsfall, uførhet, pensjon mm. Denne ble innført 1. januar 1967.

Folketrygden er altså pensjonen man får fra staten. For hvert år man er i arbeid, spares 18,1% av lønnen til pensjon og plasseres i din egen pensjonsbeholdning i folketrygden (Regjeringen.no).

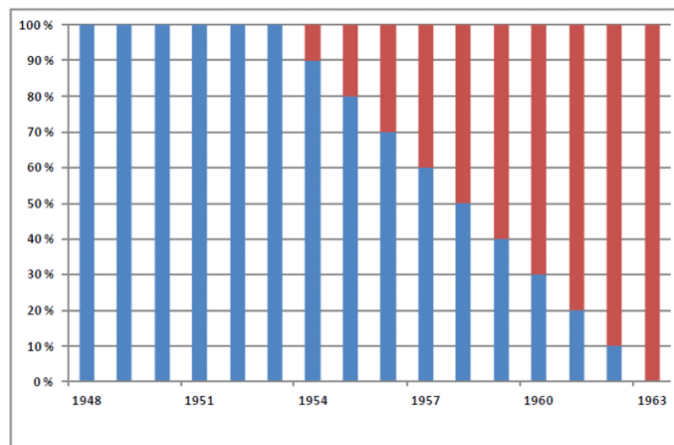
Tidligere hadde alle med rett på alderspensjon fra folketrygden mulighet til å ta ut dette fra fylte 67 år. Den nye fleksible alderspensjonen som ble iverksatt i 2011 som en del av pensjonsreformen reduserte som sagt alderen fra 67 til 62 år.

I 2014 mottok ca. 1 615 000 personer midlertidige ytelser til inntektssikring fra folketrygden. Mer enn hver fjerde nordmann hadde da trygd som sin viktigste inntektskilde (Store norske leksikon).

5.2 Pensjonsreformen 2011

Siden 2001 har det vært store forhandlinger og diskusjoner om endringer i det norske pensjonssystemet. Den daværende ordningen var verken bærekraftig for staten eller fremtidens pensjonister, og kunne føre til en kraftig økning i kostnader for folketrygden. På grunn av “baby-boom’en” fra etterkrigstiden, lave fødselsrater og stigende levealder i Norge kom det et økende behov for en endring.

Reformen ble igangsatt av Jens Stoltenberg og ledet av Sigbjørn Johansen. Etter 10 år med forhandlinger, trådte den endelig i kraft 1. januar 2011 og ble sett på som en av de viktigste velferdsreformene de siste 30 årene. Den gjelder for alle født i 1963 og senere. For dem som er født mellom 1953 og 1963, vil man få en kombinasjon av de gamle og nye ordningene, slik som vist i figuren nedenfor (Lien, O.C 2009):

(Finansportalen.no)

Hovedtrekkene ved reformen var blant annet å anskaffe en ny opptjeningsmodell slik at alle årene med inntekt skulle telle, i stedet for gjennomsnittlig inntekt i de 20 beste opptjeningsårene, som det var tidligere. Dette skulle oppfordre arbeidstakerne til å være yrkesaktive lengre enn de ville vært før. Det ble også åpnet opp for fleksibelt uttak, slik at man allerede som 62 åring kunne velge å ta ut alderspensjon gjennom både folketrygden og tjenestepensjon. Det ble gjort slik at det selv er opp til enkeltindivider hvor mye som kan bli tatt ut årlig (Finansnorge.no).

Ved utbetalingsdato, så vil den opparbeidede pensjonsbeholdningen bli dividert på et bestemt delingstall som skal gjenspeile den forventede gjenstående levetiden til ditt årskull på den aktuelle uttaksdatoen (SSB.no).

Pensjonsutbetalingene har med reformen blitt levealdersjustert, noe som betyr at delingstallet på beholdningen vil synkronisere seg med levealderen til ditt årskull. Dette betyr at større delingstall reflekterer lengre pensjonstid og reduserte pensjonsutbetalinger. Den eneste måten å motarbeide dette på er å arbeide lengre og utsette pensjonsutbetalingene. Etter 2011 er pensjonen til norske borgere mer avhengig av privat sparing og lengre yrkesaktivitet (Lien, O.C 2009).

Siden folketrygden har en "pay-as-you-go"-ordning, så er det dagens arbeidstakere som finansierer pensjonistene, noe den også hadde i 2001. Som nevnt tidligere er forsørgerbyrden økende og den daværende ordningen var ikke bærekraftig for noen av partene. Det sier seg selv at de langsiktige problemene gikk ut på at pensjonsutbetalingene ville reduseres betydelig og statens utgifter kom til å øke betraktelig. Pensjonsreformen i 2011 gikk derfor i stor grad ut på å utvikle et system som skulle klare å utbetale pensjon i fremtiden.

6. Metode

6.1 Design

Et forskningsdesign fungerer som en overordnet plan for hvordan man skal løse et prosjekt (estudie.no). Det finnes tre forskjellige former for forskningsdesign:

1. Eksplorativt design (utforskende)
2. Deskriptivt design (beskrivende)
3. Kausalt design (årsak - virkning)

Eksplorerende design, også kalt utforskende, brukes gjerne når problemstillingen er uklar. Designet anvendes når man ikke har noen klar ide om hvordan et problem skal analyseres. Her produseres det gjerne kvalitative data, som kan gi oss helhetsforståelse.

Deskriptivt design, også kalt beskrivende, benyttes gjerne når man ønsker å forklare eller beskrive sammenhenger. Her ønsker man å få frem en kvantifisert beskrivelse av noe. Man har også en klart definert problemstilling.

Kausalt design tar utgangspunkt i å finne et årsak-virkning forhold mellom variabler. Dette brukes gjerne når man skal løse problemstillinger det man ønsker å måle effekten av et eller flere stimuli.

Vi benytter oss av et deskriptivt forskningsdesign ettersom at vi ønsker å forklare sammenhenger, og utfører en spørreundersøkelse for å analysere teoriene vi mener er relevante. Vi har likevel ikke en klar problemstilling, noe som gjør at det grenser over i eksplorerende design.

6.2 Utvalg og populasjon

Utvalget vårt består av 358 respondenter fra hele landet. For å gjøre undersøkelsen mer representativ, så valgte vi å inkludere alle de 19 fylkene. På grunn av forventningen rundt flere respondenter fra Oslo var det interessant å dele inn i de ulike bydelene for en mer detaljert analyse senere i oppgaven.

6.3 Innsamling av data

Det finnes to typer metode for å samle inn informasjon; kvalitativ og kvantitativ. Vi valgte å benytte oss av en kvantitativ metode i form av en spørreundersøkelse for å kartlegge individers kunnskap rundt egen pensjon og pensjonssystemet generelt.

7. Teori

I denne delen av oppgaven skal vi benytte oss av teorier vi mener er relevante for å finne svar på hvordan vi tenker og handler på den måten vi gjør når det kommer til pensjon og pensjonssparing. Vi vil legge vekt på nytte- og atferdsteorier når vi skal observere hvordan individer oppfører seg i forhold til det valgte temaet. Vi vil senere bruke teoriene vi beskriver til å analysere svarene fra vår spørreundersøkelse.

7.1 Nytteteori

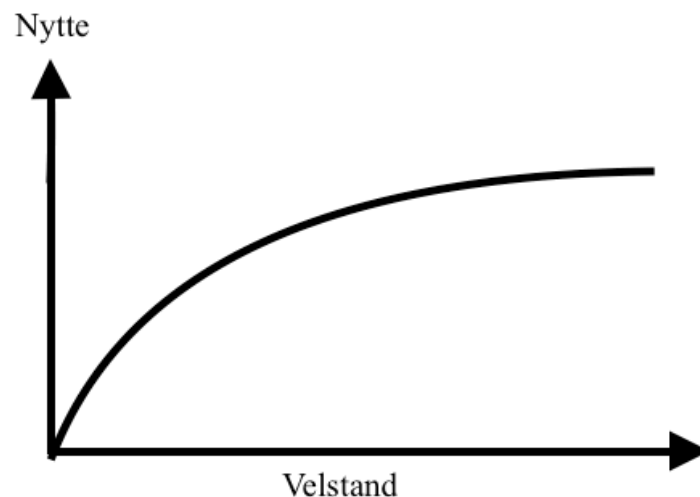
7.1.1. Forventet nytteteori

Forventet nytteteori ble videreutviklet i moderne tid av John von Neumann og Oskar Morgenstern for å definere rasjonell atferd når individer står overfor usikkerhet. Det er en normativ teori som tar utgangspunkt i at aktørene opererer som rasjonelle beslutningstakere og ønsker å maksimere egen nytte. Teorien baserer seg på følgende tre forutsetninger (Ackert & Deaves, 2010):

- Mennesker har rasjonelle preferanser for mulige utfall.
- Mennesker maksimerer nytte og bedrifter maksimerer profitt.
- Mennesker tar selvstendige beslutninger basert på all relevant informasjon.

Den konkave nyttefunksjonen anvendes for å beregne et individs velstand. Den baserer seg egentlig på risiko, ikke usikkerhet, og er et nyttig redskap når det kommer til å definere et individs risikoaversjon. Under er det illustrert en klassisk nyttefunksjon.

7.1.2. Sparing og konsum i en toperiodemodell

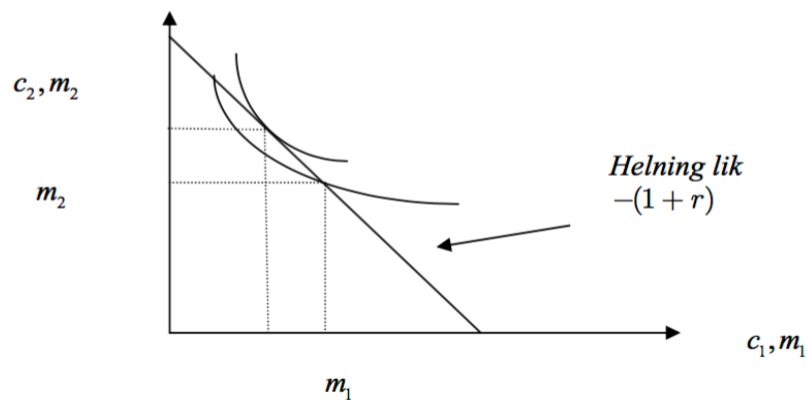
I denne modellen er vi interesserte i å se på hvordan konsumenten fordeler forbruket over tid, ikke hvordan inntekten fordeles over forskjellige typer forbruk. Vi kan tenke oss at tiden er delt inn i to perioder; Periode 1 (nå) og Periode 2 (framtiden) (moderne Makro, s. 481).

Den intertemporale budsjettkurven viser hvordan et individ kan fordele forbruket over tid, gitt at individet kan spare eller låne til gitt rente (Moderne Mikroøkonomi, 2013). Konsum i en periode går på bekostning av konsum i en annen periode. Man kan si at et individs preferanser er de samme i dag som i morgen - når morgendagen kommer. Men hva er preferansene for morgendagens konsum sett fra i dag?

7.1.2.1. Intertemporal nyttemaksimering

Intertemporal nyttemaksimering går ut på at den marginale avveining mellom konsum i dag og konsum i neste periode (mellom periode t og $t+1$), er forskjellig på kort og lang sikt. Siden den marginale tidspreferanseraten vil være fallende over tid, impliserer det at en vil foretrekke å utsette kostnader og framskynde gevinster. (Mikroøkonomi 2013).

Et rasjonelt individ med all informasjon tilgjengelig ville plassert seg der indifferenskurven tangerer budsjettbetingelsen, altså intertemporal nyttemaksimering. Desto lengre mot høyre den tangerer, desto høyere vil konsumet i periode 1 være, hvorav lavere i periode 2.

(Vislie, Jon., 2007)

7.2 Atferdsteori

7.2.1. Perspektivistisk forkortning

Når man snakker om atferdsteori kan det være interessant å se på perspektivistisk forkortning. Dersom man har perspektivistisk forkortning har man altså for høy personlig diskonteringsrate og tillegger dermed dagen i dag mer enn en tilfeldig dag i fremtiden. (Ainslie, George., 1975)

Dette bidrar til at man velger å bruke pengene i dag, fremfor å spare til noe i fremtiden, eller evt. spare til noe som ligger nærmere i tid, slik som bolig eller ferie.

Robert Strotz utførte en undersøkelse hvor han lot et utvalg personer velge mellom konsum i dag og i fremtiden. To dilemmaer ble lagt frem:

1. Få 1 eple i dag, eller 2 i morgen
2. Få 1 eple om ett år, eller 2 om ett år og én dag

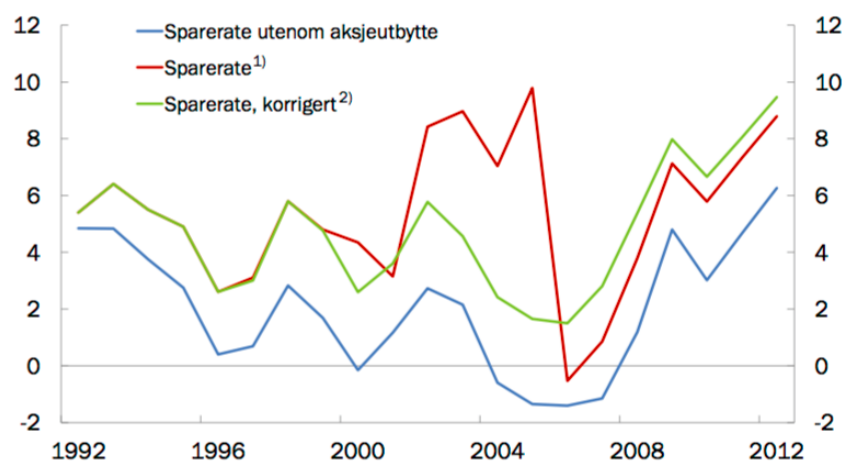
På dilemma 1 valgte flesteparten å få et eple i dag, men på dilemma 2 hadde de fleste høyest ønske om 2 om ett år og én dag. Dette understreker det faktum at folk verdsetter nåtid høyere enn fremtid, og dermed er de tidsinkonsistente.

7.2.2. Spareatferd

Desto høyere inntekt et individ har, desto høyere tilbøyelighet har det for sparing. I følge statistikk fra SSB gikk husholdningenes sesongjusterte disponible inntekt ned 0,6 prosent fra 1. til 2. kvartal 2017.

Justert for prisvekst tilsvarer dette en nedgang på 0,3 prosent. Sammen med økte konsumutgifter førte dette til klart mindre sparing i samme periode (SSB.no).

Figuren under illustrerer husholdningenes sparing som andel av disponibel inntekt fra 1992-2012. Fra denne kan man se at spareraten steg under finanskrisen i 2008 og har siden dette vært historisk høy, som vil si at folk sparer større deler av inntekten sin enn tidligere. Forklaringen på dette kan være at folk flest ble redde for å ikke ha noe ekstra dersom det igjen skulle bli dårlige tider.

(Norges Bank)

Et problem er at konsumentene har perspektivistisk forkortning, noe som gjør at om de først skal spare, velger de heller å spare til noe som ligger nærmere i tid, enn pensjonssparing.

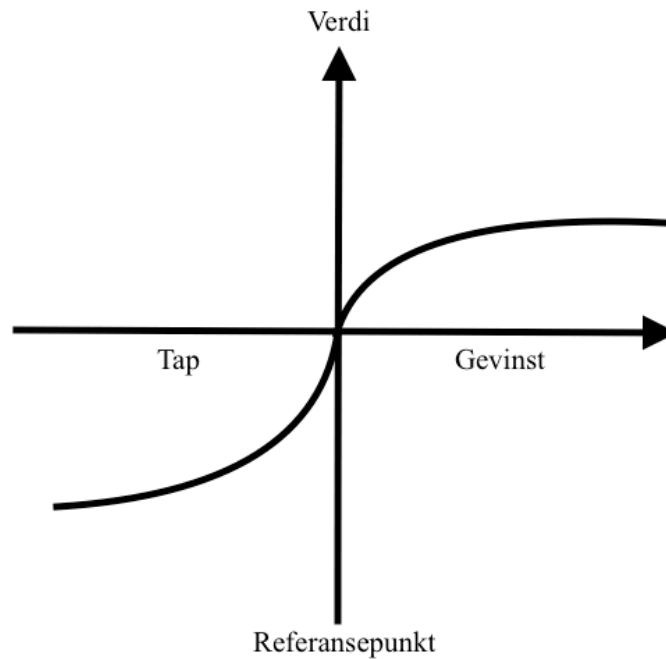
Tidligere forskning (2011) utført av Elin Halvorsen for SSB, konkluderer med at sparing øker med alderen og at menn sparer mer enn kvinner. I følge Halvorsen er hovedgrunnen til at de yngre ikke sparer like mye som de eldre åpenbart at de har en lavere inntekt. Likevel kan man se at de i alderen 55-64 er de som sparer mest, noe som kan skyldes at de ønsker å etterlate formuen sin til neste generasjon. I gjennomsnitt tjener menn mer enn kvinner, men ikke så mye at det skal tilsi forskjellen i spareatferd. (SSB.no)

7.2.3. Prospektteori

Daniel Kahneman og Amos Tversky utviklet en konkurrerende modell mot den tradisjonelle nytteteorien. Prospektteori ble utviklet som følge av flere avvik mellom den tradisjonelle nytteteorien og individers atferd (Kahneman and Tversky, 1979). Forventet nytteteori er klassifisert som en normativ modell og kan anvendes når det er tale om hva individer burde gjøre, mens prospektteori som er deskriptiv sier noe om hva individet faktisk gjør.

I mange tilfeller tar ikke individer rasjonelle valg, og det var derfor feil å bruke den forventede nytteteorien som en beskrivende modell. Dette ble utgangspunktet for utviklingen av prospektteorien. Hovedforskjellen mellom de to teoriene er at prospektteori bygger på tre aspekter som ikke forventet nytteteori tar høyde for (Ackert & Deaves, 2010):

- Mennesker er risikoaverse eller risikosøkende avhengig av hvordan prospektet blir fremstilt.
- Verdien av et prospekt avhenger av tap og gevinst relativt til et referansepunkt.
- Mennesker er tapsaverse fordi de vekter et tap høyere enn gleden de får av gevinst.

Ovenfor er det illustrert en verdifunksjon basert på prospektteori. Forskjellen mellom de to modellene er at prospektteori er en S-formet funksjon som bygger på at individers beslutninger blir påvirket av både gevinst og tap, noe som strider imot den tradisjonelle nyttefunksjonen som kun bygger på total velstand. Den opprinnelige funksjonen som baserer seg på total velstand blir derfor byttet ut med en verdifunksjon for å måle både risiko-og tapsaversjon.

Tanken på å oppleve et tap overstiger tanken på gevinst, noe som kan forårsake at man unngår beslutninger (også kalt "Inertia").

7.2.3.1. "Framing"

En beslutningsramme er beslutningstaker sin oppfatning av et problem og det mulige utfallet. Når man står ovenfor et valg, så vil beslutningen bli påvirket av presentasjonen, egen tolkning og individets personlige karakter. Hvis et individs atferd bygger på rasjonalitet, så vil ikke disse faktorene ha noe påvirkningskraft slik forventet nytteteori tilsier. Hvis individet derimot endrer beslutning på grunn av en endring av "frame", så motstrider dette nytteteorien, da det viser at mennesker tar konsekvente valg ofte på grunnlag av presentasjon og ikke rasjonalitet (Ackert & Deaves, 2010).

I følge Kahneman og Tversky, så utgjør framing en av to faser i en beslutningsprosess innenfor prospektteori og at mennesker i stor grad blir påvirket av hvordan ting blir presentert for dem (“The framing of decisions and the psychology of choice”, 1981). Dette ble tydelig illustrert i et av de mest kjente framing eksperimentene, kalt det “Asian disease problem”, 1981 (Ackert & Deaves, 2010).

Kandidatene ble gitt følgende problemstilling:

“Forestill deg at USA forbereder seg på et utbrudd av en uvanlig asiatiske sykdom, som forventer å ta livet til 600 mennesker. Det har blitt foreslått to ulike alternativer for å motkjempe denne sykdommen. Anta at de eksakte vitenskapelige estimatene av konsekvensene er som følger:

- Hvis alternativ A blir valgt, vil 200 mennesker bli reddet.
- Hvis alternativ B blir valgt, vil det være $\frac{1}{3}$ sjans for at 600 mennesker vil bli reddet og en $\frac{2}{3}$ sjans for at ingen overlever.”

72% av respondentene valgte alternativ A, noe som tilsier at flertallet av kandidatene er risikoaverse. Deretter blir kandidatene gitt det eksakt samme problemet, men det er “frammet” på en annen måte:

- Hvis alternativ C blir valgt, så vil 400 mennesker dø.
- Hvis alternativ D blir valgt, så vil det være $\frac{1}{3}$ sannsynlighet for at ingen vil dø og $\frac{2}{3}$ sannsynlighet for at 600 mennesker vil dø.

I dette tilfellet valgte 78% av kandidatene alternativ D. Selv om alternativene er de samme, så er kandidatene i dette tilfellet mer risikosøkende.

Kahneman og Tversky oppdaget med dette en endring i kandidatenes risikoholdninger; de er villig til å ta på seg risiko når informasjonen er presentert negativt, men risikoaverse når den er positiv. Dette beviser at prospektteori holder, men også at “framing” har en stor innvirkning på menneskers beslutninger.

7.2.4. “System 1 thinking” og “WYSIATI”

Daniel Kahneman studerte hvordan raske beslutninger kunne lure vår egen tankegang og få oss til å tro at vi hadde kommet til en riktig beslutning, selv om dette ikke nødvendigvis var tilfellet. Han kom med begrepet “system 1 thinking” som står bak nesten alt vi tenker og gjør. Det er system 1 som slår inn når vi tenker og handler på automatikk ut ifra tidligere erfaringer og miljø. (APA.org)

Eksempelvis ble studenter fra Harvard og Yale stilt spørsmålet “En racket og en ball kostet 1,10 dollar til sammen. Racketen kostet 1 dollar mer enn ballen, hva kostet ballen?”(Saltzman, J, M., 2013). 50% svarte feil på dette spørsmålet, nettopp fordi de handlet på automatikk og trodde det de svarte var riktig, uten å tenke seg godt om og se på flere alternativer, noe som ville vært “system 2 thinking”.

Kahneman kom også opp med begrepet “What you see is all there is”.

Denne teorien går ut på at man bruker den informasjonen man har som om det er den eneste som finnes. De færreste tenker over at det faktisk kan være mye informasjon som ikke er belyst eller man er klar over, og handler deretter.

Et eksempel kan være når man får et førsteinntrykk av en person og danner seg en mening om personen kun på dette grunnlaget, til tross for at man knapt kjenner personen. På denne måten kan misforståelser fort oppstå og man kan gå glipp av viktig informasjon og ta gale avgjørelser.

7.2.5. Selvkontroll

I følge en undersøkelse utført av Ipsos MMI på vegne av DNB, vet ikke halvparten av oss hva vi bruker pengene våre på. (DN.no)

Økonomisk teori tar utgangspunkt i at alle aktører tar rasjonelle beslutninger, og tar derfor ikke høyde for selvkontroll og andre psykologiske faktorer. Dette er ikke realistisk i forhold til virkeligheten.

For å være i stand til å spare, er ethvert individ nødt til å ha en form for selvkontroll. Dette henger også sammen med for eksempel perspektivistisk forkortning og intertemporal nyttemaksimering; man vil gjerne benytte seg av pengene her og nå og ikke tenke på hvordan man får bruk for de i fremtiden.

Det er viktig å være i stand til å skille behov fra ønsker, slik at man disponerer pengene sine riktig, men det er ikke vanskelig å forstå at de fleste vil få en høyere nytte der og da av å konsumere heller enn å spare.

En menneskelig faktor som spiller inn på vår selvkontroll, er at vi er reddere for å tape enn vi er glade for å vinne. På denne måten bruker vi heller pengene på noe som kan glede oss i dag, heller å “tape” eller sette bort pengene i dag (Danske Bank).

Flere atferdsøkonomer mener at menneskers selvkontroll spiller inn når vi gjør systematiske feil i økonomiske valg. Richard Thaler er en av grunnleggerne av atferdsøkonomien, som tar på alvor at folk flest ofte sliter med å følge sine økonomiske planer (Forskning.no). Han har vist at forbrukere setter mer pris på det de eier, enn det de ikke eier. Dette gjelder ikke kun for privatpersoner, men også for profesjonelle aktører slik som fondsforvaltere.

Thaler viste gjennom sin forskning at folk flest er svake. Vi utsetter pensjonssparing på samme måte som vi for eksempel utsetter nyttårsforsetter om å spise sunt, trene og slutte å røyke. (Forskning.no)

7.2.6. Overoptimisme

Vi tar for lett på situasjonen og tenker at ting løser seg uansett. Flere av oss har nok også en oppfatning av at vi ikke vil trenge å spare til pensjon da vi vil ha nok penger i utgangspunktet. Overoptimisme er kjent ved at man tar større risiko, sløser mer og sparer mindre. En undersøkelse utført av Manju Puri og David Robinson i 2005 viser at overoptimister ser ut til å blant annet spare mindre og være mer slurvete med å betale kredittkortregninger i tide. (Forskning.no)

Å være optimist er derimot ingen dårlig egenskap, og optimistene ser ut til å gjøre det absolutt motsatte av overoptimistene. I forbindelse med pensjonssparing viser den samme undersøkelsen at optimistene ser for seg å jobbe både lengre dager, men også ta ut pensjon senere enn andre.

På denne måten vil de ha spart opp mer penger når de kommer i pensjonsalder. Flere svarer at de “aldri skal slutte å jobbe”, og dersom dette kan ses på som realistisk vil jo også pensjonsutbetalingene komme over en kortere periode enn dersom de ønsket å pensjonere seg i en yngre alder. (Puri, M., Robinson, D.)

8. Analyse

I denne delen av oppgaven vil vi legge teoriene vi tidligere har gått igjennom som grunnlag for videre analyse av vår spørreundersøkelse. Vi sendte ut en anonym spørreundersøkelse hvor vi fikk 358 respondenter, fordelt på 29% menn og 71% kvinner.

Vi har gjennom hele vår oppgave gått ut ifra at folk flest kan lite om pensjon og at det er få som sparer. Dette har vi lagt vekt på når vi har funnet teorier, og fokuset har derfor vært å kartlegge om denne antakelsen faktisk stemmer, og isåfall forsøke å avdekke hvorfor.

Vi vil benytte oss av teoriene for å se nærmere på folks holdninger og forventninger til pensjon, og kunnskapen de sitter på innenfor feltet.

Forhåpentligvis kan teoriene sammen med undersøkelsen gi oss bedre innsikt i hvorfor folk tenker som de gjør og hvorfor de sitter med visse oppfatninger når det kommer til pensjon og pensjonssparing.

Vi fikk tidlig avklart at folk flest vet lite om pensjon og pensjonssystemet i Norge. Også når det kommer til pensjonsreformen i 2011 var det svært mange som ikke engang hadde hørt om den, mens de som hadde hørt om den kun visste i korte trekk hva den gikk ut på.

Av samtlige respondenter var det ingen som virket å ha full kontroll på verken egen pensjonssparing eller pensjonssystemet i Norge generelt. Det kan virke som at folk flest er realistiske, men at kunnskapen er lav.

8.1 Nytteteori

8.1.1. Forventet nytteteori og pensjon

Som nevnt tidligere, bygger forventet nytteteori på at individer tar rasjonelle valg og ønsker å maksimere egen nytte. Det å spare til pensjon og kunnskapen rundt det kan derfor bli sett på som gunstig på begge måter. Man kan anta at de fleste vil ønske å tilegne seg denne kunnskapen og forsøke å spare hvis de har mulighet til å få det bedre i fremtiden.

Ut ifra resultatene vi fant i spørreundersøkelsen, viser det seg at det er hele 85,1% som mener at det er viktig å spare til pensjon. På den andre siden, så er det 65% som sier at de ikke gjør det. Dette tilsier at de tenker rasjonelt og forstår viktigheten rundt pensjon, men når det kommer til handling så er det få som gjennomfører.

Det samme gjelder kunnskapsnivået. Om forventet nytteteori skal holde, så betyr det at individet burde finne eller ta til seg relevant informasjon knyttet opp mot pensjon uavhengig av om den er lett tilgjengelig eller ei for å maksimere egen velferd. Når vi ser på hva folk har svart når det kommer til oversikt over egen pensjon og om de føler at de er godt informert om pensjonssystemet i Norge, så er det 60,7% som svarer "ikke i det hele tatt". De som derimot svarte at de hadde en viss kunnskap om egen pensjon visste hva slags tjenestepensjon de hadde, men detaljene rundt det virket å være mindre klar.

På bakgrunn av resultatene så forteller dette oss at folk generelt tar irrasjonelle valg selv om de forstår viktigheten rundt pensjon. Dette kan skyldes at de ikke har full tilgang på all relevant informasjon, noe som bryter med nytteteorien.

Generelt sett så virker det som om respondentene tenker rasjonelt, men valgene de tar er urasjonelle. Dette er betyr at handlingene deres strider imot forventet nytteteori.

8.1.2. Sparing og konsum i en toperiodemodell og pensjonssparing

Ettersom at pensjonssparing for de fleste ligger langt frem i tid, må forbruk og sparing deles opp i to perioder, nåtid og fremtid. Inntekten vi har i dag, kan altså enten brukes på konsum i dag (periode 1), eller til sparing som vil gagne oss i fremtiden (periode 2). Alle individer har forskjellig indifferenskurve, som vil gjøre at nyttemaksimering vil være forskjellig for alle.

Kurven for intertemporal nyttemaksimering viser oss hvor den perfekte aktør som opptrer rasjonelt og har all tilgjengelig informasjon ville plassert seg med tanke på konsum og sparing over to perioder. Denne viser hvordan en slik aktør ville disponert sin inntekt over hele livsløpet. Dette punktet er det intertemporale nyttemaksimeringspunktet, og er det som gir høyest nytte for aktøren.

Likevel ser vi at det for de fleste vil være lite sannsynlig å plassere seg i punktet hvor man har full nyttemaksimering gjennom hele livet. De aller fleste vil plassere seg mer mot høyre, da dette tilsvarer et høyere konsum i periode en, noe som går på bekostning av konsumet i periode to. Dette handler om aktørens atferd og påvirkes av flere faktorer. En av disse er perspektivistisk forkortning, som vi nå kommer nærmere inn på under atferdsteori.

8.2 Atferdsteori

8.2.1 Perspektivistisk forkortning og pensjon

Av de som svarte at de ikke sparer til pensjon privat var det 25% som svarte at de ikke gjorde det grunnet sparing i BSU, mens 18% prioriterer annen sparing. 43% velger derfor å ikke spare til pensjon og heller spare til andre ting slik som bolig.

Selv om “prioriterer annen sparing” ikke sier noe om formålet for denne sparingen kan man ta utgangspunkt i at dette er noe som ligger nærmere i tid enn hva pensjon gjør. Vi kan altså se her at en betydelig andel sparer, men derimot ikke til pensjon.

Dette vil selvfølgelig være naturlig ettersom at kjøp av f.eks bolig er mer relevant for de fleste, spesielt i yngre alder, da dette også er viktige formål å spare til. Man kan likevel stille seg spørsmålet om man burde fokusere på flere spareposter, og ikke kun én.

Det kan altså se ut som at perspektivistisk forkortning har en betydelig innvirkning på folks spareatferd.

8.2.2 Atferd til sparing og pensjon

Tidligere forskning (2011) utført av Elin Halvorsen for SSB konkluderer med at sparing øker med alderen og at menn sparer mer enn kvinner. I tillegg til dette sparer de eldre mer enn de yngre. Vi kan se at dette også korrelerer med vår undersøkelse, der mennene har gjennomsnittlig høyere inntekter enn kvinnene, og også sparer mer.

Som tidligere nevnt henger mer sparing sammen med høyere lønninger, noe dette viser. Den største andelen av de som har svart “har ikke råd” på spørsmålet “hvorforsparer du ikke til pensjon privat” er folk i aldersgruppen 21-30 år. Dette virker naturlig da de både har lavere lønninger, i tillegg til at de sannsynligvis prioriterer annen sparing fremfor pensjonssparing. Generelt sett er det altså naturlige sammenhenger mellom alder, kjønn, inntekt og pensjonssparing. I siste spørsmål, “Mener du privat pensjonssparing er viktig, eller mener du at staten kommer til å dekke ditt behov” er det overraskende 25 respondenter som mener staten vil dekke deres behov.

Dette vitner om en atferd til pensjonssparing hvor folk tror de ikke trenger å spare selv og viser at det tydelig er noen som sitter med svært lite kompetanse hva angår privat pensjonssparing.

Flertallet av respondentene i undersøkelsen har en positiv spareatferd, og de fleste sparer til større formål, om ikke pensjon, så for eksempel bolig. Atferden til sparing blant personene som deltok i vår undersøkelse ser dermed ut til å være god, og det virker ikke som at det er selve sparingen som er noe problem da de fleste setter av penger heller enn å bruke alt på konsum.

8.2.3 Prospektteori og pensjon

Prospektteori går vekk fra oppfatningen i tradisjonell nytteteori om at alle beslutningstakere er rasjonelle. Altså tar vi ikke alltid nøye gjennomtenkte valg.

Et poeng som kommer frem av vår spørreundersøkelse er at 85% sier de mener det er viktig å spare til egen pensjon, likevel er ikke dette noe de selv gjør. De er klare over hva de burde, men fullfører ikke. Prospektteori sier også at individer vekter et tap mye høyere enn gleden ved en gevinst. Mennesker er generelt risikoaverse og krever høyere avkastning desto høyere risiko. Når det er snakk om privat pensjonssparing innebærer de fleste alternativene som blir presentert enten låste penger eller en viss grad av risiko. Dette kan være en grunn til at flere velger bort denne formen for sparing.

Ettersom at majoriteten av alternativer som blir presentert har en viss sjanse for nettopp tap, kan det være at de fleste heller velger dette bort, da de ikke er villige til å ta på seg risiko for å spare til pensjon, spesielt dersom de ikke ser behovet for det i utgangspunktet.

Av de 35% som faktisk sparer til pensjon privat, så er det kun 2,2% som sparer i IPS og 5% i aksjer, mens 26,8% sparer i fond. Da man til en viss grad kan styre hvor mye risiko man ønsker i et fond, viser dette at de heller ønsker å investere i en portefølje med lavere risiko hvor de har mer kontroll.

Som nevnt blir en beslutningsramme påvirket av hvordan informasjonen er presentert, hvordan individet tolker det og individets karakter.

I spørsmålet om de føler de har god oversikt over egen pensjon svarer hele 60% “ikke i det hele tatt”, mens kun 2,5% sier de har veldig god oversikt. Det samme gjelder spørsmålet om de føler de er godt informert om pensjonssystemet i Norge hvor 61% svarer “ikke i det hele tatt” og 3% svarer “veldig”.

Ettersom at temaet ofte er på dagsorden og generelt enkelt å oppsøke kan dette tyde på at informasjonen som kommuniseres ikke er forståelig eller legges frem på en komplisert måte. Tar man utgangspunkt i framing, må også individets karakter vektlegges og måten informasjonen kommuniseres på dermed selekteres. Den må derfor fremstilles på forskjellig måte til for eksempel unge og voksne, kvinner og menn.

Basert på vår spørreundersøkelse la vi merke til en markant forskjell i kunnskap mellom de over 50 år og den yngre generasjonen. Dette kan selvfølgelig skyldes livserfaring, men også informasjon fra forskjellige medier, og hvordan den blir presentert. De over 50 år er nærmere pensjonsalder og får kanskje både større mengde informasjon, men også mer tilpasset.

Det kan virke som at prospektteori og framing har en viss forklaringskraft med tanke på hvordan informasjon blir fremstilt, hvem som mottar den og hvilket forhold man har til den. At man unngår risiko og derfor ikke ønsker å oppsøke dette, i tillegg til at man ikke mottar eller forstår den informasjonen som kommuniseres.

8.2.4 “System 1 thinking”, “What you see is all there is” og pensjon

Om vi tror vi har all informasjon vi trenger for å utføre en handling eller ha en mening om noe kan vi ha lett for å ta til takke med dette og ikke være opptatt av å finne ut om det er viktig informasjon vi går glipp av som kan ha konsekvenser for handlingene våre.

Det kan virke som flere av respondentene sparer til pensjon, men ikke særlig mer enn det. Hele 35% er ikke en gang sikre på hva slags pensjonsordning de har via arbeidsgiver. De er da gjerne ikke klar over om deres pensjonsbetingelser er gode eller dårlige i forhold til Norge generelt, hvor mye de kommer til å ende opp med eller hvor mye de må spare privat.

De tar altså til takke med å vite at de sparer til pensjon og sier seg fornøyde med dette. De tar da utgangspunkt i at det de gjør er bra nok, da det er denne oppfatningen de sitter med. Hadde de derimot satt seg dypere inn i egen situasjon og pensjonssystemet generelt hadde de kanskje funnet ut at det eksisterer gunstigere måter å spare på, at de burde spare mer, eller at de burde starte på et tidligere tidspunkt enn planlagt.

Disse to måtene å tenke på kan derfor vise seg å ha en relativt stor påvirkning på spareatferden vår. Dersom man tror man har den nødvendige informasjonen og ikke forstår at det er nødvendig å tilegne seg mer, vil man gjerne si seg fornøyd med situasjonen man sitter i på det gitte tidspunkt, til tross for at den ikke er optimal.

8.2.5 Selvkontroll og pensjon

Å spare til pensjon vil naturligvis kreve høyere selvkontroll enn å spare til for eksempel en ny bil eller en nært forestående ferie. For å spare til noe så langt frem i tid må man være i stand til å tenke rasjonelt og selektere pengene sine slik at man sparer til noe man ikke kan se gevinsten av enda, fremfor å få gevinst her og nå.

Som nevnt i teorien om selvkontroll utførte Ipsos MMI en undersøkelse på vegne av DNB som viste at halvparten av oss ikke engang vet hva vi bruker våre egne penger på. Dette beviser at vi mangler selvkontroll og har lett for å bruke penger uten å i det hele tatt tenke oss om.

Dette vil åpenbart bremse sparing og kanskje spesielt pensjonssparing, da pengene som kunne gått til dette heller går til mer hverdagslige og ubetydelige ting, uten at man selv er klar over det. Her klarer ikke individet å skille behov fra ønsker og på denne måten disponere pengene sine best mulig.

På spørsmålet om de sparer til pensjon privat svarer 65% at dette er noe de ikke gjør. På spørsmålet om hvorfor de ikke gjør dette er det 10,9% som svarer at de ikke har vurdert det, mens resten sier de prioriterer annen sparing, sparer i BSU, ikke har råd, eller forventer å ha nok penger ved pensjonsalder. 25% sparer i BSU, mens 18% prioriterer annen sparing.

Vi kan altså se at det er en kultur for sparing, men ikke nødvendigvis pensjon. Det kan dermed virke som at folk prioriterer sparingen som er nærmere i tid, i stedet for å fordele det over flere spareposter.

8.2.6 Overoptimisme og pensjon

Som sagt tidligere, kan overoptimisme føre til at man tar for lett på ting og tenker at "alt ordner seg til slutt". I denne sammenhengen kan dette føre til at folk ikke ønsker å spare til pensjon da de sitter med tankegangen at det faller på plass uten at de trenger å gjøre så mye med det, f.eks fordi staten vil dekke ditt behov når den tid kommer.

Ut ifra undersøkelsen vi har avholdt kommer det likevel frem at folk ikke ser ut til å bære preg av overoptimisme, men at de fleste sitter med et realistisk syn på pensjonssparing.

På spørsmålet "hvorfor sparer du ikke til pensjon" svarte kun 6,6% at de forventer å ha nok penger ved pensjonsalder til tross for at de ikke sparer privat.

På spørsmålet “Føler du det er viktig med privat pensjonssparing, eller at staten vil dekke ditt behov” svarer hele 85% at de føler det er viktig å spare til pensjon også privat.

Dette viser at det er en bevissthet rundt dette med privat pensjonssparing, og at selv om ikke alle sparer til pensjon privat enda, mener de ikke nødvendigvis at det ikke er viktig.

Å legge overoptimisme til grunn for hvorfor få er interessert i pensjonssparing vil derfor ikke virke særlig relevant eller riktig. At det kan være en faktor som spiller inn blant visse personer kan man derimot ikke avblåse, men det virker rimelig å si at de fleste har et realistisk forhold til privat sparing og at overoptimismen ikke er særlig stor.

8.3 Komplekst pensjonssystem

Dersom noe er komplekst og vanskelig å forstå, har vi en tendens til å ignorere det i stedet for å prøve hardere. Et pensjonssystem som består av flere vanskelige punkter og regler vil derfor være krevende å sette seg inn i, og kan forårsake at folk ikke tar seg bryet med å få oversikt over sin egen pensjonssparing.

I vår undersøkelse stilte vi flere spørsmål som tar utgangspunkt i teori angående pensjonssystemet i Norge. Her viste det seg at kun et fåtall av respondentene har kunnskap både om egen pensjon og pensjonssystemet i Norge generelt.

Vi spurte blant annet om de var klar over hvilke pensjonsordninger som finnes i Norge, hvor ingen hadde 100% riktig svar. Det er flere som kommer med bruddstykker, men ikke én av respondentene kunne samtlige. Flesteparten er ikke en gang klar over at pensjon kommer fra arbeidsgiver, stat og egen sparing.

64,3% av respondentene hadde aldri hørt om pensjonsreformen i Norge, og de resterende 35,7% visste så vidt hva den gikk ut på. På spørsmål om de føler seg godt informert om pensjonssystemet i Norge er det hele 60,7% som svarer “ikke i det hele tatt” og kun 6 av respondentene føler de er veldig godt informert.

Man kan tydelig se av undersøkelsen at det er lite kunnskap hva angår pensjon og pensjonssystemet i Norge. Dersom systemet er for kompleks og vanskelig å forstå, kan dette bidra til at færre setter seg inn i egen pensjon og pensjon generelt, og dermed ikke blir klar over egen situasjon. Dette igjen kan føre til at færre setter seg inn i pensjon fra egen arbeidsgiver og spesielt nødvendigheten for privat sparing.

9. Eventuelle tiltak

Som en avslutning på vår analyse ønsker vi å komme med forslag på tiltak vi mener kan ha en positiv effekt for fremtiden. Vi er klar over at dette er en kompleks oppgave som krever store ressurser og at vi på ingen måte har all informasjon og kunnskap til å mene hva regjeringen burde foreta seg.

Et alternativ til å øke inntekter eller kutte kostnader for staten, vil være å stimulere til privat pensjonssparing slik at det ikke vil bli nødvendig for staten med like mye støtte til pensjonsutbetalinger. Dette vil sannsynligvis være mindre kostbart og mer gunstig. Ved å øke bevisstheten rundt viktigheten av å spare til pensjon kan dette sørge for at flere forstår alvoret og setter i gang med sparing tidligere, men også med høyere summer.

Det kan skje ved å gjøre personlig økonomi, og da pensjonssparing, til en viktigere del av undervisningen på skoler, hvor det i dag er svært lite av dette. Det kunne også blitt obligatorisk for arbeidsgivere å informere sine ansatte på en mer omfattende måte både hvilke pensjonsordninger de får fra sin arbeidsplass, men også hvor mye de selv må spare for å oppnå den pensjonen de ønsker.

Det finnes fra før av diverse insentiver som sørger for en økning i privat sparing, blant annet tilbakebetaling av skatt dersom man sparer et visst beløp i IPS. Ved å fortsette med dette og også gjøre slike vilkår enda gunstigere vil dette være et hjelpemiddel som kan bidra til økt sparing for privatpersoner.

Vi ser derfor at ved å rette fokuset mer mot viktigheten av å spare til pensjon, belyse temaet og lede folket i riktig retning, kan staten sørge for at den private pensjonssparingen øker.

10. Konklusjon

I denne delen av oppgaven vil vi presentere funnene vi har gjort i analysen hvor vi diskuterte de relevante teoriene sammen med utfallet av vår spørreundersøkelse.

Vi la tidlig føring for at det er generelt lite kunnskap og bevissthet rundt pensjonssystemet og privat pensjonssparing blant befolkningen, noe vi fikk bekreftet. Uavhengig av hvor i landet de tilhørte, hvilket kjønn og om de jobbet i offentlig eller privat sektor, var dette et gjentakende funn.

Vi mener at flere av teoriene har en høy forklaringsfaktor på hvorfor situasjonen er slik den er. Det er også et par som ikke nødvendigvis er like forklarende, men å avskrive dem fullstendig vil være galt.

Vi hadde tidlig en tanke om at folk flest prioriterte sparing nærmere i tid, i tillegg til at mange hadde lite kunnskap om hvordan pensjon egentlig fungerer. Dette har også vist seg å være det som sterkest forklarer atferden til sparing i vår analyse. Det er stor forskjell på sparing og kunnskap blant yngre og eldre, noe som ser ut til å skyldes det faktum at de yngre fortsatt har andre ting å spare til slik som f.eks bolig og bil.

Før vi begynte med analysering og utførte spørreundersøkelser, tenkte vi at selvkontroll måtte være en viktig grunn til at folk utsetter sparing. Dette viste seg også å stemme, noe vi fant ut av tidlig. De aller fleste tjener godt og burde ha midler til å spare en del penger, likevel er det flere som ikke engang vet hva de bruker sine egne penger på.

I tillegg til å mangle en viss grad av selvkontroll, har mange mennesker høy perspektivistisk forkortning. De verdsetter dagen i dag høyere enn en tilfeldig dag i fremtiden, noe som gjør at de ikke helt ser nødvendigheten i å spare, spesielt til pensjon som for mange ligger langt frem i tid. Å spare til pensjon er noe som krever handling. Et menneske som har lav selvkontroll og høy perspektivistisk forkortning vil naturligvis slite med dette.

Vi så likevel at ikke all forklaring nødvendigvis ligger hos mennesket. Framing, altså hvordan et budskap blir fremlagt viste seg her å være relevant. Til tross for at det er enkelt å oppsøke informasjon om pensjon, er det lav grad av kunnskap om emnet blant våre respondenter. Dette kan skyldes at informasjonen som er tilgjengelig ikke er kommunisert på en måte som gjør at mottakerne forstår, eventuelt at informasjonen ikke treffer slik den skal. Dette vil sørge for at den blir misforstått, eller ikke oppfattet i det hele tatt.

Når det kommer til informasjon er “What you see is all there is” den siste teorien vi mener forklarer spareatferden best. Dersom folk faktisk har fått informasjon, men kanskje misforstått den eller ikke fått med viktige detaljer, vil noen likevel få inntrykk av at de sitter på den nødvendige kunnskapen. De trekker altså konklusjoner og handler etter den informasjonen de har, til tross for at denne kanskje ikke er utfyllende nok. Flere kan da mene at de begynte både tidlig og sparer de summene de trenger, selv om dette ikke nødvendigvis er tilfellet.

Det kan virke som at svaret er en blanding av “menneskelig svikt” og dårlig informasjon fra myndighetene sin side. Som mennesker vil vi heller ha det bedre i dag og tenker ikke like mye på hva som skjer frem i tid. Samtidig som at myndighetene verken kommuniserer godt eller ofte nok viktigheten av pensjonssparing. Vi ender opp med å ha en oppfatning, basert på den tilgjengelige informasjonen, om at det vi gjør er tilstrekkelig.

11. Referanseliste

Ackert, L., Deaves, R. (2010). *Behavioral Finance - Psychology, Decision-Making, and Markets*.

Fellesordningen for AFP. *Hva er privat AFP?* Hentet fra:

<http://www.afp.no/hva-er-afp>

Aftenposten (2012). *Eldrebølgen dyrere enn antatt*. Hentet fra:

<https://www.aftenposten.no/okonomi/i/B1bl/Eldrebolgen-mye-dyrere-enn-antatt>

Aftenposten (2018). *Ny pensjon for 800.000 ansatte i stat og kommune*. Hentet fra:

<https://www.aftenposten.no/norge/politikk/i/gPRj8q/Ny-pensjon-for-800000-ansatte-i-stat-og-kommune>

American Psychological Association (2012). *A machine for jumping to conclusions*. Hentet fra:

<http://www.apa.org/monitor/2012/02/conclusions.aspx>

Dagbladet, (2017). *Må jeg egentlig spare til pensjon selv?*. Hentet fra:

<https://www.dagbladet.no/kultur/ma-jeg-egentlig-spare-til-pensjon-selv/66908465>

Dagens Næringsliv (2012). *Optimismehopp blant nordmenn*. Hentet fra:

<https://www.dn.no/privat/privatokonomi/2012/08/09/optimismehopp-blant-nordmenn>

Danske Bank (2018). *Derfor er sparing så vanskelig*. Hentet fra:

<https://danskebankstories.no/derfor-sparing-sa-vanskelig/>

DnB. IPS - *Individuell pensjonssparing med skattefordel*. Hentet fra:

<https://www.dnb.no/privat/pensjon/ips.html>

Estudie (2017). *Forskningsdesign*. Hentet fra:

<https://estudie.no/hva-er-forskningsdesign/>

Finans Norge (2011). *Pensjonsreformen*. Hentet fra:

<https://www.finansnorge.no/tema/liv-og-pensjon/pensjonsreformen/>

Finans Norge (2011). *Ubehagelig pensjonsoverraskelse for mange*. Hentet fra: <https://www.finansnorge.no/aktuelt/sporreundersokelser/forbruker-og-finanstrender/Finansbarometeret-2011/-Ubehagelig-pensjonsoverraskelse-for-mange/>

Finansportalen. *Hva er offentlig tjenstepensjon?*. Hentet fra: <https://www.finansportalen.no/pensjon/hva-er-offentlig-tjenstepensjon>

Finansportalen. *Opptjeningsregler for alderspensjon i folketrygden*. Hentet fra: <https://www.finansportalen.no/pensjon/opptjeningsregler-i-folketrygden/>

Grønn, Erik (2016). *Anvendt Mikroøkonomi*.

Kahneman and Tversky (1981). *The framing of decisions and the psychology of choice*.

Kane, A., Marcus, A., Bodie, Z. (2014). *Investments*. Side 388-393

Kommunal landspensjonskasse (2018). *Mulig ny offentlig tjenstepensjon*. Hentet fra: https://www.klp.no/om-klp/nyhetssenter/partene-har-blitt-enige-om-ny-offentlig-tjenstepensjon-1.39759?WT.mc_id=sokemotor_google_pensjon-generell_off.tjenstepensjon&gclid=Cj0KCQjw17nYBRCwARIsAL7O7dEyeCbCMPeyQDxi0LpuFpEUCmC-kzPnlyiWHIk5qFQInWdhOem4YYaAm9CEALw_wcB

Lien, O.C. (2009). *Pensjonsreformen 2011, effekter de første 10 årene. Rapport nr 1 - 2009*.

Minerva (2012). *Økonomen som terapeut*. Hentet fra: <https://www.minervanett.no/økonomen-som-terapeut/>

Nav (2007). *Hva vet befolkningen om pensjon?*. Hentet fra: https://www.nav.no/Forsiden/_attachment/805344500?=true&_ts=115ebd1eb40

Nav (2018). *Tjenstepensjon*. Hentet fra: <https://www.nav.no/no/Person/Pensjon/Andre+pensjonsordninger/tjenstepensjon>

Norges Bank (2013). *Husholdningenes sparing etter finanskrisen*. Hentet fra:
https://static.norges-bank.no/contentassets/182031d999394b3db8f7141ccbb52a97/aktuell_kommentar_2013_1.pdf?v=03/09/2017123323&ft=.pdf

Nordstrøm, Johan (2017). *Kun to av ti vil spare i "ny IPS"*. Hentet fra:
<https://e24.no/privat/pensjon/kun-to-av-ti-vil-spare-i-nye-ips/24176211>

Oslo Pensjonsforsikring. *Vi gir deg et historisk tilbakeblikk*. Hentet fra:
<https://www.opf.no/personkunde/alderspensjon/vi-gir-deg-et-historisk-tilbakeblikk/>

Puri, Manju., Robinson, David (2005). *Optimism and economic choice*. Hentet fra:
<http://www.nber.org/papers/w11361.pdf>

Regjeringen (2017). *Alderspensjon fra folketrygden*. Hentet fra:
<https://www.regjeringen.no/no/tema/pensjon-trygd-og-sosiale-tjenester/innsikt/pensjoner/alderspensjon/id449656/>

Regjeringen (2017). *Ny ordning for skattefavoredert individuell sparing til pensjons (ny IPS)*. Hentet fra:
<https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/ny-ordning-for-skattefavoredert-individuell-sparing-til-pensjon-ny-ips/id2577287/>

Regjeringen (2017). *Perspektivmeldingen 2017*. Hentet fra:
<https://www.regjeringen.no/contentassets/aefd9d12738d43078cbc647448bbeca1/no/pdfs/stm201620170029000dddpdfs.pdf>

Regjeringen (2018). *Regjeringen og partene er enige: ny pensjonsordning for offentlig sektor*. Hentet fra:
<https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/regjeringen-og-partene-er-enige-ny-pensjonsordning-for-offentlig-sektor/id2592653/>

Riis, Christian., Moen R. Espen (2013). *Moderne mikroøkonomi*.

Romanos, Lampros. *Behavioral finance and pension decisions*. Hentet fra:
<https://www.transamericacenter.org/docs/default-source/resources/center-research/behavioral-finance-and-pension-decisions-lampros-romanos.pdf>

Saltzman, J, M., (2013). *WYSIATI*. Hentet fra:
<https://jeffreysaltzman.wordpress.com/2013/04/08/wysiati/>

Smarte penger (2017). *AFP i offentlig sektor*. Hentet fra:
<https://www.smartepenger.no/pensjon/1389-afp-i-privat-sektor>

Kungliga Vetenskapsakademien (2017). *Richard H. Thaler: Integrating economics with psychology*. Hentet fra:
https://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/2017/advanced-economicsciences2017.pdf

Statens Pensjonskasse (2018). *Offentleg tjenstepensjon frå statens pensjonskasse*. Hentet fra:
<https://www.spk.no/Pensjon/offentleg-tenestepensjon/>

Statens pensjonskasse (2018). *Enighet om ny pensjonsløsning for offentlig sektor*. Hentet fra:
<https://www.spk.no/nyheter/2018/enighet-om-ny-pensjonslosning-for-offentlig-sektor/>

Statens pensjonskasse (2011). *Viktige forskjeller*. Hentet fra:
https://www.spk.no/globalassets/arsberetninger/arsberetning-2011/2_privat-eller-offentlig-innskudd-ytelse.pdf

Statistisk Sentralbyrå (2017). *Dette er Norge 2017*. Hentet fra:
http://www.ssb.no/befolkning/artikler-og-publikasjoner/_attachment/317854?_ts=15e7aefaba8

Statistisk Sentralbyrå (2015). *Evaluering av pensjonsreformen*. Hentet fra:
https://www.ssb.no/offentlig-sektor/artikler-og-publikasjoner/_attachment/237751?_ts=14f68c944e8

Statistisk Sentralbyrå (2018). *Fakta om befolkningen*. Hentet fra:
<https://www.ssb.no/befolkning/faktaside/befolkningen>

Statistisk Sentralbyrå (2005). *Flere pensjonister må forsørges av stadig flere yrkesaktive*. Hentet fra:

<https://www.ssb.no/sosiale-forhold-og-kriminalitet/artikler-og-publikasjoner/flere-pensjonister-maa-forsorges-av-stadig-faerre-yrkesaktive>

Statistisk Sentralbyrå (2012). *Historien bak aldrende befolkning*. Hentet fra:

<https://www.ssb.no/befolkning/artikler-og-publikasjoner/historien-bak-aldrende-befolkning>

Statistisk sentralbyrå (2009). *Konsekvenser av ubalanse mellom ressurser og krav til offentlige velferdstjenester*. Hentet fra:

https://www.ssb.no/a/publikasjoner/pdf/rapp_200939/rapp_200939.pdf

Statistisk Sentralbyrå (2011). *Norske husholdningers sparing*. Hentet fra:

https://www.ssb.no/a/publikasjoner/pdf/oa_201103/halvorsen.pdf

Statistisk Sentralbyrå (2017). *Redusert sparing i husholdningene*. Hentet fra:

<https://www.ssb.no/nasjonalregnskap-og-konjunkturer/artikler-og-publikasjoner/reduisert-sparing-i-husholdningene>

Steigum, Erling (2008). *Befolkningsaldring, pensjonsreformer og realøkonomi*.

Steigum, Erling (2010). *Moderne makroøkonomi*.

Storebrand. *Slik er pensjonen din bygget opp*. Hentet fra:

<https://www.storebrand.no/privat/pensjon/slik-er-pensjonen-din-bygget-opp>

Store Norske leksikon (2014). *Alderspensjon*. Hentet fra:

<https://snl.no/alderspensjon>

Syse, A., Pham, D.Q., Keilman, N.(2016). *Befolkningsfremskrivninger 2016-2100: Dødelighet og levealder*. Hentet fra:

<https://www.ssb.no/befolkning/artikler-og-publikasjoner/attachment/270394?ts=1556d689778>

Tønnessen, M., Syse, A., Aase, K, N.(2014). *Befolkningsfremskrivninger 2014-2100: Hovedresultater*. Hentet fra:

https://www.ssb.no/befolkning/artikler-og-publikasjoner/_attachment/194974?_ts=1483a294018

Vislie, J., (2007). *Konsumenttilpasning*. Hentet fra:

<http://www.uio.no/studier/emner/sv/oekonomi/ECON2200/v07/undervisningsmateriale/Not5-2200.pdf>

Werding, M. (2003). *After another decade of reform: do pension systems in Europe converge?*. Hentet fra:

<https://core.ac.uk/download/pdf/6630972.pdf>

Williams, C., Khim, J. (2018). *Utility function*. Hentet fra:

<https://brilliant.org/wiki/utility-functions/>